

KARAHITAY DEVLETİ'NİN İNHİTATI VE NAYMAN VELİAHTI KÜÇLÜK'ÜN DOĞU TÜRKİSTAN TAHAKKÜMÜ (1211-1218)

*The Collapse of the Karahitay State and Prens of Nayman
Kuchluk's East Turkestan Domination*

Yavuz DELİBALTA*

Makale Geliş Tarihi: 30.07.2019

Makale Kabul Tarihi: 11.09.2019

Özet: Cengiz Han'ın Moğol birliğini kurma aşamasında Nayman veliahtı Küçlük, onun önünden kaçarak Karahitay İmparatorluğu'na sığınmıştır. Karahitay devlet ve hükümdarının zafiyetini keşfeden Küçlük, gerekli güven ve itimadı kazanıp kısa sürede sahip olduğu konumu ve gücünü artırmıştır. Ardından isyan hareketine girişip hükümdarını esir eden Küçlük, devletin hâkimiyetini tamamen kendi eline geçirmiştir. Harizmşahlarla mücadele eden Küçlük, hâkimiyeti altındaki Doğu Türkistan şehirlerinde İslam dinine karşı bir takibat başlatmış ve Müslüman halka siyasi, dini, ekonomik ve kültürel alanlarda yoğun baskı ve zulüm politikası gütmüştür. Doğu Türkistan şehirleri Küçlük ve onun tahakkümünden ancak 1218 yılında Moğol kumandanı Cebe Noyan'ın gelişiyle birlikte kurtulabilmiştir. Dolayısıyla bu dönemin incelenmesi Moğol istilasından önce Doğu Türkistan'da genel durumun ve manevi havanın nasıl olduğunu gözler önüne sermektedir.

Anahtar Kelimeler: Küçlük, Naymanlar, Karahitaylar, Doğu Türkistan, Cebe Noyan.

Abstract: At the stage of Genghis Khan's Mongol unity, the Nayman successor Kuchluk escaped from him and took refuge in the Karahitay Empire. Kuchluk, who discovered the weakness of the Karahitay state and the ruler, gained the necessary trust and confidence and increased his position and power in a short time. Subsequently, Kuchluk, who took the rebellion movement and enslaved his sovereign, took over the dominance of the state completely into his own hands. Kuchluk, who fought against the Kharisms, started a prosecution against the Islamic religion in the cities of East Turkestan under its dominance and pursued intense policy of oppression and persecution in the political, religious, economic and cultural fields. The cities of East Turkestan could be saved from Kuchluk and its domination only in 1218 with the arrival of Mongolian commander Jebe Noyan. Therefore, the study of this period reveals the general situation and spiritual atmosphere in East Turkestan before the Mongol invasion.

Key Words: Kuchluk, Naymans, Karahitays, East Turkestan, Jebe Noyan.

* Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Orta Çağ Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi, yavuzdelibalta69@gmail.com

Giriş

1949 yılından itibaren Çin Halk Cumhuriyeti'nin işgali altında olan ve o zamandan beri yoğun baskılarla sistematik bir dini-kültürel soykırım ve asimilasyon politikasıyla karşı karşıya kalan Doğu Türkistan coğrafyası, aynı makûs kaderi orta çağda da yaşamıştır. Nitekim, İslam dairesinin en doğu ucunda yer alan Doğu Türkistan coğrafyası, Karahanlılar devrinden itibaren İslam kültür ve medeniyetinin derinlemesine nüfuz ettiği ve şehir hayatının büyük gelişme kaydettiği bir bölge olmuştur. Ancak XII. yüzyılın ortalarına doğru bölgede siyasi bir kargaşa ortamı hâkim olmaya başladı. Doğudan gelen Budist-Şamanist inançlara sahip Moğol asıllı kuvvetlerin ardı ardına bölgede iktidarı ele geçirmeleri ve İslam devletleriyle olan mücadeleleri bölgenin siyasi, iktisadi, dini ve kültürel alanlarında büyük etkilere sebep olmuştur. Karahıtaylar ve Moğollar olmak üzere iki devre arasında 7 yıl gibi kısa bir süreliğine Nayman veliahtı Küçlük Doğu Türkistan'da hâkimiyeti ele geçirdi. Onun yürüttüğü İslam'a karşı takibat ve Müslüman halka karşı yoğun baskı ve zulüm politikası bölgede derin izler bırakmıştır.

Bu süreçte Doğu Türkistan coğrafyasındaki mevcut kargaşayı anlayabilmek için Karahıtaylar'ın tarih sahnesine çıkışlarına kadar uzanmak gerekmektedir. Nitekim Moğol istilasından kısa bir süre öncesine kadar devam eden Karahıtay tahakkümü, Moğol istilasının adeta bir mukaddimesi niteliğindedir. Dolayısıyla bu çalışma Moğol istilasından hemen önce Doğu Türkistan'da genel durumun ve manevi havanın nasıl olduğunu gözler önüne serdiği gibi, aynı coğrafyada günümüzde yaşanan dramın tarihsel köklerini anlamamıza da katkı sağlayacaktır.

Karahıtaylar

Orhun kitabelerinde “doğudaki Türk düşmanı kavim” olarak tanıtılan Moğol asıllı Hitayların (Kıtay/Kitan) anavatanı Doğu Moğolistan ve Mançurya'nın güneyidir. X. yüzyıl başlarında güçlenerek Kuzey Çin'in bir kısmını ele geçiren Hitaylar, Çinliler'in Liao Hanedanı dedikleri ve iki yüzyıldan fazla hüküm süren imparatorluklarını kurdular. 1124 yılına gelindiğinde Hitayların kurduğu bu hanedanlık imparatorluğun kuzeyinde siyasi bir güç olarak ortaya çıkan göçebe kavim Cürçetler tarafından ortadan kaldırıldıktan sonra Hitayların bir kısmı hükümdarları Yoluğ Taş (Yüe-lu Ta-hsi / Yehlü Taşı) önderliğinde Türkistan'ın Çöçek havalisine gelip yerleştiler.¹

1121-1126 yıllarında İslâm âlemiyle temasa geçen Yehlü Taşı kumandasındaki Karahıtay ordusu 1128 yılında Balasagun, Hoten ve Kâşgar bölgesine ilk girdiğinde Doğu Karahanlı Hükümdarı Arslan Han Ahmed b. Hasan tarafından mağlûp edildi. Fakat 1130 baharında Yenisey boyundaki Kırgız topraklarını geçtikten sonra

¹ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1999, s.192-195; Varis Abdurrahman Çakan, “Karahıtaylar ve Onların Müslüman Türk Dünyasına Etkileri”, *Türk Yurdu*, S.25 (214), Haziran 2005, s.45-48; Ahmet Taşağıl, “Karahıtaylar”, *TDV İA*, C. XXIV, s. 416.

tekrar güneybatıya yönelerek Tarbagatay'da İmil şehrini kuran Yehlü Taşı, Karluk ve Kanglı boyları tarafından sıkıştırılan Karahanlı hükümdarının yardım istemesi üzerine herhangi bir mukavemetle karşılaşmadan Balasagun'a kadar geldi. Bu fırsattan yararlanarak Kâşgar, Beşbalık ve Hoten'i de kendine tâbi kılıp başşehri Balasagun olan Karahıtay Devleti'ni kurdu (1130).²

Hıtaylar Moğol ırkından olup Pekin'deki iki asırlık hâkimiyetleri sırasında hissedilir şekilde Çinleşmişlerdi. Türkistan'da Müslüman Türk toplulukları arasında yerleşen Hıtaylar Çin kültürüne, Budizm ve Şamanizm'e meyilli olup İslamiyet'e muarız kalmalarından dolayı Müslümanlar tarafından "putperest kâfirler" olarak tanımlanmıştır. Yehlü Taşı'nın Liao İmparatorluğu'na mensup olmasından dolayı Çin kaynakları bu devleti Hsi Liao (Batı Liao) adıyla zikretmişlerdir. Türk-İslâm kaynakları ise büyük bir ihtimalle Hıtâ (Hatâ) dedikleri Kuzey Çin'deki Liao İmparatorluğu'ndan ayırt etmek için bu devlete "Karahıtay" adını vermişlerdir. Yehlü Taşı, "kâinatın hanı" manasına gelen Türkçe "Gürhan" ünvanını kullanmaya başlamıştır.³

İlk Karahıtay Gürhan'ı Yehlü-Taşı (1130-1142) önce eski topraklarını geri almak için Kuzey Çin'e bazı seferler düzenlediyse de bunda başarılı olamamıştır. Bunun üzerine Issıkgöl ve Kaşgarya'da hâkimiyetini güçlendirdikten sonra batıya yönelerek Maverâünnehr ve Doğu İran'a taarruzda bulundu. 1137 yılında Hocend yakınlarında Selçuklu sultanı Sancar tarafından tayin edilen Batı Karahanlı Hükümdarı Mahmûd b. Muhammed'i mağlûp eden Yehlü Taşı, daha sonra da Sultan Sancar'ı Katvân savaşında ağır bir bozguna uğrattı (5 Safer 536 / 9 Eylül 1141). Toplam 30.000 kayıp veren Sancar Tirmiz'e kaçarken eşi Terken Hatun ve önde gelen emîrleri esir düştü. Karahanlı hükümdarı Mahmud Han da ülkeyi terketti.⁴

Katvân savaşının Karahıtaylar'ın zaferiyle sonuçlanması Büyük Selçuklular'ın yıkılışına zemin hazırladığı gibi bütün İslâm dünyasının siyasî, içtimaî ve iktisadî buhranlara sürüklenmesine de yol açmıştır. Böylece karşılarında rakip kalmayan Karahıtaylar, Ceyhun ırmağının sağ kıyısına kadar bütün Maverâünnehr'i ele geçirdiler ve Buhara'da kendilerine direnen Burhan ailesinden Sadr Hüsâmeddin Ömer b. Abdülazîz işgal sırasında şehit edilince yerine Alp Tegin adlı birini vali tayin ettiler. Semerkant'ta ise Batı Karahanlı tahtına Tamgaç Buğra Han III. İbrâhim b. Muhammed'i oturtular ve vergi toplamak üzere memurlar görevlendirip geri çekildiler. Aynı yıl Harizm'i de işgal eden Karahıtaylar, Harizmşahları yılda

² Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s. 416; Enver Konukçu, "Balasagun", TDV İA, C. V., s. 4.

³ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 192-195; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s. 416.

⁴ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 192-195; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s. 416; Varis Abdurrahman Çakan, *a.g.m.*, 45-48; Osman Gazi Özgüdenli, "Sultan Sencer ve Kara-Hıtaylar-Katavan Savaşı", *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 88.

30.000 dinar vergiye bağladılar. Harizmşah Atsız da tâbi hükümdar olmayı kabul etmek zorunda kalmıştı.⁵

Karahıtay Devleti'nin Karahanlılar, Selçuklular ve Harizmşahlar'dan ibaret Müslüman Türk devletleri karşısında bölgede üstünlük elde etmesinden sonra hudutları en geniş olduğu dönemde batıda Amuderya kıyılarına, doğuda Çin sınırlarına, kuzeyde Nayman topraklarından güneyde Belh-Tirmiz'e kadar genişlemiştir. Doğuda Beşbalık'tan başlayarak Turfan, Karaşar ve Kuça'da oturan Uygur Türkleri, kuzeyde Aşağı İli'de oturan Karluklar, güneybatıda Maverünnehr ve Kuzey Afganistan halkları, Doğu İran'da da Müslüman Türkler ve diğer bazı kavimler Karahıtaylar'a tâbi idiler. Böylece Müslüman Türkistan bölgesi putperest bir kavmin hâkimiyeti altına girmiş oldu. Bu aynı zamanda İslam coğrafyasının artık doğudan gelecek istilalara karşı mukavemetinin de kırıldığını gösteriyordu.⁶

Bununla beraber Katvan Savaşında Yehlü Taşı'nın zamanın en güçlü İslam İmparatorluğu Büyük Selçuklu Devletine karşı kazandığı bu zafer geniş yankı uyandırmıştı. Selçuklu'nun bozgun haberi kısa sürede Suriye üzerinden Filistin ve Suriye'de Müslümanlarla savaş halinde olan Haçlılar'a kadar uzandı. Ancak onların kulaklarına gelen hikâye küçük bir değişikliğe uğrayarak efsanevi bir mahiyete bürünmüştür. Buna göre Katvan'daki zaferi kazanan kişi Müslümanları doğudan vuran ve şimdi de Kudüs'e doğru ilerleyen Rahip Jean (Presbiteryen Jean) adında efsanevi bir Hıristiyan prensiydi. 1145'te Rahip Jean'ın Dicle Irmağı'na ulaştığına dair bir söylenti bile yayıldı. Oysa Semerkant ve Buhara'yı ellerine geçiren Karahıtaylar, Amuderya'dan daha öteye geçmemişlerdi. Karahıtay Hanlığı alışıl-gelmiş göçebe krallıklardan farklılık arz ediyordu. Nitekim fethettikleri ülkelerin hükümdarlarını uzaklaştırmak yerine onlardan kendi egemenliklerinin tanınmasını talep ediyor ve aldıkları yıllık vergiyle yetiniyorlardı. Budist-Şamanist inançlarına bağlılıklarını sürdüren Karahıtaylar tebaalarına karşı dinsel özgürlük konusunda da nispeten hoşgörülü sayılırlardı.⁷

Naymanlar

IX. yüzyılda Uygur devletinin dağılışından Cengiz devrine kadar Moğolistan'ın etnik dağılımı şu şekilde tasvir edilmektedir: Güneydoğuda Ongut (Tatabi) boyu, onların kuzeyinde kalabalık Tatar boyları, bunlardan daha kuzeyde ve biraz batısında Kereyitler, Celayırlar ve Moğollar bulunuyordu. Bunların çoğu Onon ve Kerulen ırmaklarında idiler. Bu boyların batısında Tamir ve Orhon ırmaklarından İrtiş ırmağına kadar Naymanlar, bunların kuzeyinde Selenge ırmağı boyunca Merkitler, Kosogol ve Tannaulada Oyratlar, Tubalar ve türlü "orman ulusları" bu-

⁵ V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, hzl. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay. Ankara 1990, s.348-349; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s. 416. Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 88.

⁶ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 192-195; Ahmet Taşağıl, *a.g.m.*, s. 416; Varis Abdurrahman Çakan, *a.g.m.*, s. 45-48.

⁷ Leo de Hartog, *Cengiz Han Dünyanın Fatih*, çev. Serkan Uzun, Dost Kitabevi Yay., İstanbul 2003, s. 82; Osman Gazi Özgüdenli, *a.g.t.*, s. 101.

lunuyordu. Yenisey ırmağında Kırgızlar ve bunların batısında Altay'da Telesler ve diğer bazı boylar bulunmaktaydı.⁸

Cengiz Han tarih sahnesine çıktığında Moğolistan'da Naymanlar ve Kereyitler olmak üzere iki kuvvetli hanlık vardı. Bu boyların soyu ve menşei hakkında araştırmacılar tarafından farklı yaklaşımlar ileri sürülmüştür. Bazı araştırmacılar bunların Moğol olduklarını iddia ederken bazıları da kullandıkları isim ve unvanlar dolayısıyla Türk kökenli oldukları ve Türkçe konuştukları kanaatine varmışlardır.⁹ Bu duruma büyük oranda Türk ve Moğol göçebe kavimleri arasındaki geniş etkileşimin sebebiyet vermiş olduğu muhakkaktır.

Barthold'a göre; Orhon nehrinden yukarı İrtiş'e kadar bütün Batı Moğolistan'a hâkim olan Naymanlar, hatta onların kuzey komşuları olan Oyratlar bile Moğolca konuşuyorlardı.¹⁰ Rene Rousset ise, Türk-Moğol aşiretlerinin en önemlilerinden biri olan Naymanların Ubsa-Nor'dan bir tarafta Kara İrtiş ve Zaysan-Nor'a diğer taraftan Selenge ırmağına kadar uzanan şimdiki Kobdo eyaletinde yaşamış olabilecekleri belirtmektedir. Ayrıca isimlerinin Moğolca gözükmemesine rağmen soylularının Türk olduğundan hareketle Naymanların Moğollaşmış Türkler olabileceğini ileri sürmüştür. Nitekim Nayman ismi Moğolca'da "sekiz" demektir. Bu husus kimi araştırmacılar tarafından Naymanların sekiz boydan müteşekkil olabileceği şeklinde yorumlanmaktadır.¹¹

Bununla birlikte Naymanlar arasında Nesturi Hıristiyanlık yaygınlık kazanmıştı. Tarih-i Cihangüşa'ya göre; Nesuriler çoğunluğu teşkil etmekteydi. Ayrıca Moğolların Gizli Tarihi'ne göre, Şamanlar da Naymanlar arasında büyük bir nüfuza sahipti.¹² Uygur ülkesinin sınırlarında yaşamış olmaları ve onlarla iyi ilişkiler kurmaları dolayısıyla Naymanlar yerleşik Uygur kültüründen büyük ölçüde etkilenmişlerdir. Uygur yazısını kullanmalarının yanı sıra yöneticilerinden bazılarını da hizmetlerine almışlardır. Nitekim son Nayman hükümdarının saray kâtibi Tatatonga isimli bir Uygur idi. Bu durum Naymanların, Kereyitler kadar olmasa da Merkitler ve Tatarlar gibi diğer göçebe Moğol boylarından daha medeni olduklarını göstermektedir.¹³

XIII. yüzyıl başında Naymanların hükümdarı İnanç Bilge Buku Han'ın oğlu Tayang Han idi. Reşidüddin'e göre "tayang", Çince "hükümdar oğlu" anlamındaki tay-wang'dan gelmektedir. Yine aynı müellife göre, Çin hükümdarı tarafından

⁸ Abdulkadir İnan, "Nayman Boyunun Soyu Meselesi", *Belleten*, C. XXIV, S. 96, TTK Yay., Ankara 1960, s. 539-545.

⁹ Abdulkadir İnan, *a.g.m.*, s. 539-540.

¹⁰ V. V. Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, hzl. Yaşar Koprıman-İsmail Aka, TTK Yay., Ankara 2006, s. 125.

¹¹ Rene Grousset, *a.g.e.*, s.187.

¹² Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 187.

¹³ Jean-Paul Roux, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, Kabalcı Yay., İstanbul 2001., s.128.

verilen “büyük hükümdar” anlamındaki bir unvandır. Tayang Han’ın asıl adı Taybuka idi.¹⁴ Naymanlar arasında Hıristiyanlık yaygınlık kazanmasına rağmen Tayang Han görünüşte şaman kalmıştı. Cinler onu lezzetli yiyeceklerle besledikleri için büyücü olarak büyük bir ün kazanmıştı.¹⁵ Tayang Han’ın annesi Gürbesü/Kürbesü, kardeşi ise Buyuruk Han olarak kaynaklarda zikredilmektedir.¹⁶ Tayang Han’ın oğlu ve veliahtı Küçlük Han idi. Değişik kaynaklarda “Geşlihan, Keşlü, Güçülük, Kuçuluk, Güçlük, Küşlük” olarak da zikredilen bu ismin Türkçe “güçlü, kuvvetli” manalarına gelen bir unvan olduğu belirtilmektedir.¹⁷

Küçlük’ün Ortaya Çıkışı

Cengiz Han, en kuvvetli rakiplerinden Kereyitler’i cebren itaati altına aldıktan sonra Moğolların efendisi oluyor ancak batı Moğolistan yani Nayman topraklarına henüz hükmedemiyordu. Burası adeta bir sığınma bölgesi haline gelmişti. Yenilgilerini kabul etmek istemeyen mağlupların çoğu ve Cengiz Han’ın büyümekte olan gücünden korkanlar bu topraklara gitmişti. Moğolistan’ın ikiye bölünmüş olması yetersiz olmakla birlikte bu durum Cengiz Han ve en azılı düşmanlarına kucak açanlar arasında savaş çıkmasını kaçınılmaz kılıyordu. Merkitler, Tatarlar ve Kereyitler’den sonra sıra onlara gelmişti. Kereyit hükümdarı Ong Han kaçarken Naymanlar tarafından öldürülmüş, Camuha ve Merkit beyi Toktoa, Tayang Han’a iltica etmişti.¹⁸

Cengiz Han’ın ordusunu tanzim edip yeni kumandanlar tayin etmesi, gece ve gündüz muhafız kıtaları oluşturması, Naymanların önemsenmesi gereken büyük bir hasım olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte Naymanlar güçlerine rağmen endişeliydiler. Hükümdar ailesi birlik içinde değildi. 17 Mayıs 1204’te (sıçan yılı) harekete geçen Cengiz Han’ın öncü birlikleri karşısında Naymanlar sayıca fazla olmasına rağmen¹⁹ Cengiz Han harp taktiği olarak her askere 5 ateş yakmaları emri vermiştir. Bunun üzerine sayılarının çok kalabalık olduğunu zanneden Tayang Han Altay eteklerine kadar oyalama muharebeleri vererek çekilme emri verdi. Ancak bu durum oğlu Küçlük tarafından alaya alınıp reddedilmiştir. Küçlük, Moğolların çoğunun Camuha ile kendi yanlarında olduğunu söyleyip babasını kadın gibi korkak olmakla suçlayarak ağır şekilde tahkir etti. Tayang Han bunu haber alınca

¹⁴ *Moğolların Gizli Tarihi*, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1986, s. 117-278; Abdulkadir İnan, *a.g.m.*, s. 542-543.

¹⁵ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁶ D’ohsson, *a.g.e.*, s. 53; Abdulkadir İnan, *a.g.m.*, s. 542.

¹⁷ İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, s. 123-125, 216; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 106-114; Nesevî, *a.g.e.*, s. 12-14; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 117-277; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, *Câmiu’l-Tevârih II*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1957, s.6-7, 54-63.

¹⁸ Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 124.

¹⁹ İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 190; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 127.

mağrur oğluna düşmanla karşılaştığında da bu cesaretini kaybetmemesini hatırlatmıştır.²⁰

İlk temastan sonra Altaylar'ın dik tepelerine doğru çekilen Naymanlar gece olduğunda kaçmaya başladılar. Ağır bir şekilde hezimete uğrayan Tayang Han yara bere içinde Cengiz Han'ın ordusu tarafından esir alındı. Nayman ülkesi teslim olduysa da kendi başına hareket eden Tayang Han'ın oğlu Küçlük, yanındaki az bir kuvvetle kaçmaya muvaffak oldu. Tamir mevkiinde neticesiz bir mukavemetten sonra çekilmeye mecbur olup batıya doğru uzaklaştı. Aynı zamanda Cengiz Han tarafından mağlup edilen Merkit beyi Toktoa Beki, oğulları Kudu ve Çıla'un ile bazı Merkit büyükleri kaçmayı başardılar.²¹

Nayman reisi Küçlük, İrtiş nehri boyunda Buhturma membaı havalisinde Merkitler ile buluşarak güçlerini birleştirdi. Kuvvetlerini tanzime uğraşırken 1205 yılı (Öküz yılı) ilkbaharında²² bizzat Cengiz Han tarafından takibe uğradılar. Küçlük kumandasındaki Nayman kalıntıları ve Toktoa Beki emrindeki Merkitler'e son darbeyi indirmek için İrtiş'e sefere çıkan Cengiz Han, müttefikler üzerine hücum etti. Yukarı İrtiş'in bir kolu olan Cem suyu kıyılarında meydana gelen savaşta müttefikler büyük bir hezimete uğradılar. Bozgun halinde çekilirken bir kısmı İrtiş nehrinde boğuldu ve Merkit beyi Toktoa Beki bir okla öldürüldü. Toktoa'nın oğulları ve kardeşi bir süre Cengiz Han'ın meşhur kumandanlarından Sübütey tarafından Kıpçak ülkesinde amansızca takibe uğramalarının ardından Uygurlar'a iltica ettiler. Ancak Uygur ülkesinde barınmalarına izin verilmeyen Merkitler, Uygur idikutu Barçuk tarafından mağlup edildiler. Kurtulmayı başaranlar bu kez Karahıtay İmparatorluğuna sığındılar.²³

Küçlük'ün Karahıtay İmparatorluğu'na Sığınması

Cengiz Han karşısında mağlup olan Nayman veliahtı Küçlük, ata toprağı olan Altaylardan ayrılmak zorunda kalmıştır. Babasının ölümünden ve ülkesinin teslim olmasından sonra eski müttefikleri Merkitler'in arta kalanları ile birlikte batıya doğru ilerlemeye devam etti. Önce Uygur ülkesinde barınmaya çalıştıysa da Uygur idikutu Barçuk tarafından buradan uzaklaştırılan Küçlük, Uygur ve Karluk memleketlerinden geçerek Çu havzasına kadar gelmiştir. Cüveynî'nin rivayetine göre Küçlük, yanındakilerle birlikte Beşbalık yoluna düşmüş ve oradan Kuça sınırına gelmiştir. Bir süre dağlarda aç, susuz ve gayesiz olarak dolaşan Naymanlar zaruret içinde kalarak dağıldılar. Küçlük, bir rivayete göre Karahıtay askerleri tarafından

²⁰ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 117-118.

²¹ *Moğolların Gizli Tarihi*, s.117-125; D'ohsson, *a.g.e.*, s.53; Barthold, *Türkistan*, s. 385; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 210-211, Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s.125-127; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 83; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 106, İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.190.

²² Bazı kaynaklarda 1208 yılı geçmektedir.

²³ *Moğolların Gizli Tarihi*, *a.g.e.*, s.117-125; D'ohsson, *a.g.e.*, s.53; Barthold, *Türkistan*, s.385; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 210-211, Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s.125-127; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 83; Cüveynî, *a.g.e.*, 106; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.190.

yakalanarak ordugâha götürüldü. Bir başka rivayete göre ise, uzun bir başıboş dolanma döneminden sonra sığınacak bir yer aramakla zorunlu göç yolunu seçip Gürhan nezdine giderek sığınma talep etti. Reşidüddin'e göre Küçlük'ün Karahıtaylar'a iltica etmesi 1207-1208 yılında (Ejderha yılı) vuku bulmuştur.²⁴

Küçlük, Karahıtay İmparatorluğunun başkenti Balasagun'a geldiğinde Gürhan Ye-liu Çe-li-ku (1178-1211) tarafından samimiyetle kabul edildi. Gürhan bu mülteci Nayman veliahtını maiyetinde bulunan veya ona bağlı kuvvetlerden icabında faydalanmak amacıyla iyi karşıladı. Kendisine tamamen itimat etmekle kalmayıp kızlarından biriyle evlendirerek damadı olarak onu devlet işlerine ortak etti. Gürhan'ın tamamen itimadını kazanmayı başaran Nayman veliahtı Küçlük, Karahıtay devleti içindeki konumunu kısa zamanda güçlendirdi. Kayınpederinden gördüğü hüsnü kabule rağmen onun yaşlı ve zaaf içinde olduğunu anlayan Küçlük, zahiren muti ve hizmetkâr görünmekle beraber iktidarı tamamen ele geçirmenin planlarını yaptı. Uzak mahallerde Karahıtaylar aleyhine yavaş yavaş beliren ayaklanmalar onun planlarını gerçekleştirmesine zemin hazırlamış oldu.²⁵

Nitekim Gürhan Ye-liu Çe-li-ku (1178-1211) zamanında Karahıtay İmparatorluğu çöküşe uğramıştı. Ciddi durumlarda enerji ve cesareti eksik olmayan bu hükümdar, hayatını eğlence ve av seferlerinde geçirdiğinden imparatorluğun çözülmesini önleyememişti. Yaşı hayli ilerlemiş Gürhan'ın bir egemen olarak saygınlığı giderek azalmaktaydı. Devletin doğu bölgeleri o sıralarda Cengiz Han tarafından Moğolistan'dan sürülen göçebelerin istilasına uğramıştı. Doğudaki kimi vassalları da teker teker onun egemenliğini reddederek gücünü gittikçe artıran Cengiz Han'a bağlanma kararı aldılar.²⁶

Küçlük, İmil, Kayalık ve Beşbalık bölgelerinde dağınık halde yaşayan Nayman kalıntılarını toplamak ve askeri bir birlik oluşturup Gürhan'ın hizmetine sokmak istediğini söyleyerek ondan müsaade istedi. Kendisine itaatkâr ve sadık olduğunu belirterek Gürhan'ı ikna etti. Yaşlı Gürhan ona hiç şüphe etmeden birçok hediyelerle birlikte, "Küçlük Han" lakabını vererek izin vermek gafletinde bulundu. Kendisine gösterilen güven ve cömertlikten istifade ederek aldığı destekle derhal hareket eden Küçlük, doğu Altaylara dönüp soydaşlarını kendi hesabına topladı. Babasının kabileleri onu görünce hemen bayrağı altına girdiler. Cengiz Han'ın önünden kaçan Merkit reisleri de ona iltihak ettiler. Daha önce dağılmış olan askerleri tekrar onun etrafında toplanarak çevrelerinde bulunan yerlere seferler düzenleyip oraları yağmaladılar. Küçlük Han topraklarını İmil ve Kayalık sınırına kadar dayandırdı. Doğu Türkistan'da teşekkül eden bu yeni kuvvet Karahıtay Devleti aleyhine gelişti.

²⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 106; Nesevi, *a.g.e.*, s.12; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 214; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 229; D'ohsson, *a.g.e.*, s.53; *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 125; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 172; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 83; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 190-193.

²⁵ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 229; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 79; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 172; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 190-193.

²⁶ Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 229; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 84.

Nitekim Küçlük, askerinin sayısı artıp yeterince güçlendikten sonra isyan hareketi-
ne girişerek baskın ve yağmalara başladı. Karahıtay ordusundaki taraftarları ve
diğer muhaliflerin de kendisine katılmasıyla Küçlük'ün isyanı yayıldı.²⁷

Karahıtayların İnhıtatı

Harizmşahlar çevredeki diğer Müslüman devlet ve hanedanlıkları hezimete uğ-
ratıp bertaraf ederek büyük bir güce ulaşmıştı. Buna rağmen halen Karahıtaylar'ın
haracgüzarı konumunda bulunuyordu. Ancak Karahıtaylar da artık eski gücünü
yitirmiş ve tâbiyyeti altında bulunan bölgeleri kontrol etmekten aciz bir durum-
daydı. Bu itibarla Sultan Alâeddin Muhammed b. Tekiş (1200-1220) Karahıtay
tâbiyyetine son vermek amacıyla 1210 yılında Maverâünnehr seferine çıktı. Önce
Semerkant ve Buhara'yı ilhak edip ardından Seyhun ırmağını geçerek Talas yakın-
larındaki İlâmiş sahrasında Karahıtay ordusunu mağlup etti. İlâmiş meydan muha-
rebesinde Karahıtay ordusunun başkumandanı Tayangu'nun Harizmşah ordusu
tarafından esir alınması üzerine Karahıtaylar ağır bir yenilgi aldılar. Bu zafer
Harizmşahlar'a büyük ganimetler ve tam bir bağımsızlık kazandırdı (Eylül 1210).²⁸

Bununla birlikte Karahıtay ordusu bu mağlubiyetten sonra kısa sürede toparla-
narak bir yıl içinde tekrar Semerkant şehrini kuşattı. Ancak 70 saldırıdan yalnızca
birinde başarı kazanarak müdafileri şehir içlerine geri püskürttüler. Harizmşah
ordusunun Semerkant'a varması ve ülkenin doğusunda Küçlük'ün isyan ettiğinin
haber alınması üzerine Karahıtaylar kuşatmayı kaldırarak Balasagun'a doğru çekil-
diler. Geri çekilirken kendi arazilerini tahrip ettiler. Sultan Alâeddin Muhammed
Semerkant'a varınca Karahıtay ordusunu takibe koyuldu. Bu sırada Karahıtay baş-
kenti Balasagun'un Müslüman halkı artık kâfir Karahıtaylar'ın boyunduruğundan
kurtulma anının geldiğini düşünerek şehrin kapılarını kapattılar. Ancak
Harizmşahlar geri çekilen Karahıtay ordusunu daha fazla takip etmeye cesaret
edemediler. Başkent kapılarının kendilerine kapatıldığını gören Karahıtay ordusu
şehri kuşatmaya aldı. Teslim olmaları için yaptıkları çağrı sonuç vermedi.
Harizmşah ordusunun geleceği ümidiyle halk şehri 16 gün boyunca müdafaa etti.
Neticede Balasagun'u zapt eden Karahıtaylar, 3 gün boyunca büyük bir yağma ve
dehşetli bir katliam yaparak şehir halkından 47 bin kişiyi kılıçtan geçirdiler.²⁹

Karahıtaylar'ın mağlubiyeti ve bu kargaşa ortamında aradığı fırsatı bulup bun-
dan istifade cihetine giden Küçlük, bu esnada Gürhan'a karşı başkaldırmıştı.
Karahıtay devletinin hazinelerinin bulunduğu Özkent şehrine ani bir baskın yapı-
rak burayı yağmaladı. Nitekim Küçlük'ün niyetinin ihanet olduğunun açığa çıkma-

²⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 106-107; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 80; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 190-193; Leo Hartog, *a.g.e.*,
s. 83-84; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 229.

²⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 214; Fuad Köprülü, "Harizmşahlar", *MEB İA*, C. V, s. 274; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s.
182-186; Barthold, *Türkistan*, s. 379.

²⁹ D'ohsson, *a.g.e.*, s. 80; Barthold, *Türkistan*, s. 381; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 229-230; İbrahim Kafesoğlu,
a.g.e., s. 182-186; Enver Konukçu, "Balasagun", *TDV İA*, C. V., s. 4.

sı üzerine, kuvvet toplaması için ona izin verdiğine pişman olan Gürhan, ülkenin müdafaası için birliklerini hemen Semerkant'tan geri çağırdı. Yedisu'da başkent Balasagun üzerine hareket eden Küçlük, ilk karşılaşmada Gürhan tarafından bozguna uğrattılıp geri püskürtüldüyse de kaçmayı başardı.³⁰

Tüm bu askeri seferler Gürhan'ın bütün gücünü ve imkânlarını tüketti. Bununla beraber Karahıtay devlet adamlarından "Karun'dan daha zengin" olduğu belirtilen Mahmud Bay isimli vergi tahsildarı, kendi servet ve konumundan endişe ettiği için Gürhan'a çok tehlikeli bir tavsiyede bulundu. Küçlük tarafından Özkent'te yağmalanan ve daha sonra onun Balasagun önlerinde mağlup edilmesi üzerine askerler tarafından ganimet olarak ele geçirilen devlet hazinesinin askerlerden geri alınmasını önerdi. Böyle bir tedbirin alınması Karahıtay ordusu içinde büyük bir isyana sebep oldu. Küçlük bu durumdan istifade ederek ordu içindeki isyankârları kendi tarafına kazandı. Böylece Gürhan'ın askeri gücü de tükenme noktasına gelmişti. Doğudan Küçlük, batıdan ise Harizmşahlar arasında sıkışıp kalmış vaziyetteydi. Küçlük ise Gürhan ile ilk çarpışmanın akabinde mağlup olmasına rağmen Harizmşahlarla ittifak kurmak ve Almalık hanının yardımlarını temin etmekle tekrar toparlanarak saldırıya geçmiştir.³¹

Harizmşah Sultan Alâeddin Muhammed ile Küçlük arasında Gürhan'ı devirmek ve Karahıtay topraklarını paylaşmak hususunda bir anlaşma sağlanmıştır. Ancak bu anlaşmanın tam olarak ne zaman ve nasıl olduğu hususunda kaynaklardaki rivayetler kısmen ihtilafıdır. Bu itibarla Cüveynî'ye göre, kendisine müttelik arayan Küçlük batıda kudreti artmakta olan sultana elçiler göndererek ortak düşman olan Karahıtaylar'a karşı ittifak teklifinde bulundu. Anlaşmaya göre iki taraf birlikte hareket edip doğudan ve batıdan saldırıya geçeceklerdir. Eğer sultan daha evvel davranır ve Gürhan'ı yenilgiye uğratırsa Almalık'dan Kaşgar'a kadar Karahıtay toprakları onun olacak, eğer Küçlük daha önce başarı kazanırsa Seyhun nehrine kadar olan arazi onun hâkimiyetine bırakılacaktır. Buna göre ilk olarak Küçlük saldırıp Özkent'teki hazineleri yağmalamış ancak Balasagun yakınlarında yapılan savaşta yenilerek geri çekilmiştir. Ardından Semerkant'ta Karahıtaylar'ın Harizmşahlar'a yenilip anlaşma yaparak geri çekilmeleri üzerine, Küçlük tekrar pusu kurarak Gürhan'ı esir etmiş ve devletin hâkimi olmuştur.³²

İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre ise; Küçlük sultanın Karahıtaylar'ı büyük bir hezimete uğrattığını haber alınca Karahıtaylar üzerine saldırıya geçmiştir. Bunun üzerine bir taraftan Karahıtaylar Harizmşahlar'a barış teklif edip Küçlük'e karşı yardım talep ederken diğer taraftan Küçlük, gönderdiği elçiler vasıtasıyla ortak düşmana karşı sultanla ittifak kurmak istiyordu. Sultan Alâeddin Muhammed, her

³⁰ Barthold, *a.g.e.*, s.379-386; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 80; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 190-193; Ahmet Taşağıl, "Özkent", *TDV İA*, C. XXXIV, s. 130.

³¹ D'ohsson, *a.g.e.*, s. 80; Barthold, *a.g.e.*, s. 381-382; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 190-193.

³² Cüveynî, *a.g.e.*, s. 107; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 229-230; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 190-193.

iki teklife olumlu cevap vererek kendileriyle beraber olduğunu bildirdi. Sultanın amacı iki taraf arasındaki mücadeleyi şiddetlendirerek neticede yıpranmış şekilde galip gelecek tarafı kolayca hezimete uğratmaktı. Bunun için sultan güçlü bir orduyla hareket ederek iki tarafın karşı karşıya geldiği mevkie yakın bir konumda karargâh kurdu. Her iki taraf sultanın kendilerine yardım için geldiğini düşünse de Harizmşah ordusu savaşa katılmayıp kenarda bekledi. Karahıtaylar'ın hezimete uğraması ve durumun Küçlük lehine neticelenmesi üzerine sultan da bu esnada savaşa girdi. Kaçmakta olan Karahıtay askerlerini takip edip önüne çıkanları öldürmek ya da esirler alıp yağma yapmak suretiyle Karahıtay devletinin inhitatına iştirak etti. Karahıtay askeri kuvvetlerinin bir kısmı da sultanın hizmetine girdi.³³

Netice itibariyle büyük bir mağlubiyete uğraması üzerine Gürhan ve yanında kalan az sayıda kuvveti Kaşgar hududunda tek yönden girişı olan bir dağ yamacına sığınmıştı. Küçlük, buraya ani bir baskın yaparak Gürhan'ı yakalayıp esir almayı başardı. Böylece 1211 yılında Karahıtay devletini ele geçiren Küçlük, devletin bilfiil hâkimi oldu. Ancak esir aldığı kayınpederi Gürhan'ı öldürmeyip onu han unvanıyla kukla bir hükümdar olarak tahtında oturtmaya devam etti. Gürhan'ın iki yıl sonraki ölümüne kadar ona görünüşte saygı ve hürmetle muamele etti. Kaynakların ifadesine göre, bu dönemde Küçlük, esir aldığı yaşlı hükümdarın huzurundayken hacipler arasında ayakta bulunuyor, en küçük meselelerde bile görüşünü alıyor ancak onun iradelerini nadiren yerine getiriyordu. Dolayısıyla Küçlük, gerçek iktidar ve otoriteyi kendi elinde tutmakla birlikte imparatorluk ihtişamının görünürdeki bütün alametlerini kayınpederinde bırakmıştı. Bu durum Küçlük'ün tam otoriteyi tesis etmek için zaman kazanma ihtiyacından ya da Gürhan'ın kızı olan karısının onun üzerindeki derin tesirinden kaynaklanmış olabilir.³⁴

Harizmşah-Küçlük Mücadelesi

Küçlük'ün Gürhan'ı esir alıp Karahıtay devletini tamamen ele geçirmesi üzerine Harizmşah Muhammed, ona elçiler göndererek geçmiş anlaşmalara dayanan bazı önemli taleplerde bulunmuştur. Bu itibarla sultan Küçlük'e zaferini kendisine borçlu olduğunu, kendi yardımları olmasaydı onun Karahıtaylar'ı mağlup edemeyeceğini hatırlatmıştır. Nitekim Gürhan, Harizmşah karşısında hezimete uğradığında sulh talep etmiş ve Küçlük'e karşı sultandan yardım istemişti. Bunun gerçekleşmesi için kızı Tavgaç Hatun'u Sultan Muhammed ile evlendirmeyi ve çeyiz olarak da bütün hazinelerini sultana vermeyi vadetmişti. Buna rağmen sultan, ona karşı hücum edip muvaffakiyetli bir takibat neticesinde ilk rast gelen kişinin eline düşecek bitkin bir av haline getirdiğini belirtti. Dolayısıyla Küçlük'ü hazır bir ganimete konan fırsatçı olarak nitelendirerek açık bir şekilde tahkir ediyordu. Ayrıca sultan, Küçlük ile aralarındaki ittifak ve anlaşmaya atıfta bulunarak Karahıtay ülkesinin

³³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 123; Barthold, *a.g.e.*, s. 388; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 190-193.

³⁴ Nesevî, *a.g.e.*, s. 12; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 124; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 80-81; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 230; Barthold, *a.g.e.*, 382-388; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 190-193.

aralarında paylaşılmasını talep etti. Sert ve mütehakim bir edayla Küçlük'ten Gürhan ve kızını hazinedarı ile birlikte derhal kendisine göndermesini istiyor aksi halde karşı koyamayacağı büyük bir orduyla hareket edeceğini belirterek tehdit ediyordu.³⁵

Sultanın bu tehditkâr taleplerine karşı Küçlük başlangıçta oldukça mütevazı ve ılımlı cevaplar vermek ve sultana kıymetli hediyeler sunmakla mukabelede bulunmuştur. Ancak sultanın isteklerini karşılamaya kesinlikle yanaşmamıştır. Esir hükümdar Gürhan da akıbetinden endişe ederek kendisini teslim etmemesi için Küçlük'e yalvarmıştır. Gürhan, ülkesinin bazı kısımlarını kurtarabilmek maksadıyla sultanla anlaşma sağlayıp kızını vermeyi taahhüt ettiğini ancak onun bu anlaşmaya riayet etmeyerek korku ve dehşet saçmakla arazi koparmaya çalıştığını belirtmiştir. Zaten Küçlük de hâkimiyet ve itibarını zedelememek için Gürhan'ı teslim etmeyi düşünmemiştir. Sultan Muhammed, taleplerinin karşılanmasının geciktirilmesi üzerine bunu kesin ve şiddetli şekilde tekrar etti. Elçisi Nesalı Emir Muhammed b. Kara Kasım, hükümdarının öfkelenişini Küçlük'e sert bir dille ifade ettiğinden zincire vuruldu.³⁶ Ancak daha sonra meydana gelecek küçük çarpışmalar sonucunda kaçmaya muvaffak olabilmıştır.³⁷

Sultan 1214 yılına kadar yazları kendisine ikinci bir payitaht ittihaz ettiği Semerkant'ta kalmıştır. Ancak bir iki yıl boyunca devam eden karşılıklı elçi teatilerinden herhangi bir netice alınmamıştır. Gürhan'ın 1214'te ölümünden sonra ise durum değişti. Küçlük, Karahıtay ülkesinin taksimini kesin şekilde reddedip "benim sana sallayacak kılıçtan başka verecek hiçbir şeyim yok" diyerek açıkça meydan okumaya başladı. Bu sırada Harizmşah Muhammed de Irak bölgesinde hezimetle neticelenecek meşguliyetlerde bulunuyordu. Nitekim halifeyle sultan arasında şiddetli bir mücadele vardı. Siyasi hâkimiyet emellerini gerçekleştirmek için her çareye başvuran halifenin bu maksatla Küçlük'e bile elçiler gönderip sultana karşı ittifak kurmaya teşebbüs ettiği rivayet edilmektedir.³⁸

Nihayet birbirlerine açtıkları savaşta her iki lider de bölgenin halkları arasında dehşet saçtı. Harizmşah hâkimiyetinin belirli bir süre için Sirderya hattının kuzeyine çıkmasına rağmen Küçlük karşısında sürekli gerilemek durumunda kalmıştı. Sultan, Küçlük'e karşı tam bir zafer kazanmayı bir türlü başaramadı. Gittikçe aleyhine gelişen durumu kontrol edemeyen sultan, adeta bir çete harbine girerek kü-

³⁵ Nesevî, *a.g.e.*, s. 13; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s.124; Bartold, *a.g.e.*, s. 390-391; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223-224.

³⁶ Nesevî, *a.g.e.*, s.13; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 124; Barthold, *a.g.e.*, s. 390-391; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223-224.

³⁷ Elçi, Emir Muhammed b. Kara Kasım el-Nesevî, Küçlük tarafından zincire vurularak hapsedilmiş ancak daha sonra meydana gelen küçük çarpışmalar sırasında kaçmaya muvaffak olabilmıştır. Esareten kurtulduktan sonra Sultan Muhammed tarafından Horasan eyaleti umumi müfettişliğine atanmıştır. Başından geçen hadiseleri daha sonra tarihçi Nesevî'ye anlatmıştır.

³⁸ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 124; Barthold, *a.g.e.*, s. 425; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 201,244; Abdülkerim Özaydın, "Muhammed b. Tekiş", *TDV İA*, C. XXX, s. 582.

çük taciz müfrezeleriyle baskın ve yağmalarda bulunmakla yetiniyordu. Küçlük, böyle bir harekât tarzının gerçek bir hükümdardan çok eşkıyalara yaraşır olduğunu belirterek onu ayıpladı. Fakat Küçlük'ün kendisi de aynı harp taktiğini uygulayarak sultana karşı başarı kazanmıştı.³⁹

Maveraünnehr'in kuzey vilayetlerini müdafaa etmekten aciz duruma düşen sultan, buraların Küçlük tarafından istila edilmesinden endişe ediyordu. O zaman için dünyanın en güzel şehirlerinden olan Şaş, Fergana, İsficab ve Kasan gibi vilayetlerin Müslüman ahalisini yerlerinden edip Sirderya'nın güneyinde diğer İslam beldelelerine göçmelerini emretti. Ardından da buraları Küçlük'ün eline geçmesini diye tamamen tahrip ettirdi. Sonuçta Sirderya ırmağı, Hoçent'ten Aral denizine kadar yaklaşık olarak iki ülke arasında sınırı temsil etti. Sultan, Türkistan ticaret yolunu kapatmıştı. Harizmşah ülkesinin tüccarları Küçlük'e ait olan doğu Türkistan'dan geçmeye çekindikleri için Moğolistan'a kuzey yolundan gidiyorlardı.⁴⁰

Küçlük'ün Kişiliği, Baskı ve Zulüm Politikası

Küçlük'ün Karahıtay İmparatorluğundaki fiili ve hukuki tahakkümü 1211'den 1218'e kadar sürmüştür. Nayman kabilesinin büyük çoğunluğunun Hıristiyan olması dolayısıyla Küçlük de başlangıçta daha ziyade Nesturî inancına sahipti. Buna rağmen Küçlük tam anlamıyla bir Altay göçebesiydi. Hıristiyanlık onda öylesine yüzeysel bir etki bırakmıştır ki atalarından gelen fikir ve davranışlarında hiçbir değişikliğe yol açmamıştır. Nitekim Karahıtay memleketine geldiğinde Gürhan'ın kızı olan karısı Karahıtay prensesinin tesir ve iknasıyla Nesturî inancını terk ederek, kaynakların ifadesiyle putperestliği yani Budizm'i benimsemiştir. Ancak bu din değişikliği de kuşkusuz Küçlük üzerinde Nesturîlikten daha derin bir iz bırakmamıştır. Buna rağmen hâkimiyeti müddetince Budizm'in çok şiddetli bir taraftarı olmuştur.⁴¹

Küçlük, neredeyse yarı yarıya yerleşik ve göçebelerden oluşan Müslümanların çoğunlukta olduğu ve kent yaşamının ivme kazandığı bir ülke üzerinde tahakküm kurmuştu. Fakat İslam kültürünün şehir hayatına nüfuz ettiği bu ülkeyi iyi bir şekilde yönetmek hususunda siyasi basiret ve kabiliyetten tamamen yoksundu. Ayrıca Harizmşah Muhammed ile olan savaşı da onu tam bir İslam düşmanı haline getirmiştir. Bu durum onun iktidarını zorba yönetimine dönüştürmüştür. Müslümanlara siyasi, ekonomik ve dini yönden ağır baskı uygulandı. Elbette ahali apaçık

³⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 124; Barthold, *a.g.e.*, s. 391; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 230; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 86; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 225.

⁴⁰ Şihabüddin Ebü Abdullah Yakut el-Hamevî, *Mü'cemü'l-Büldân*, thk. Ferid Abdülaziz el-Cünci, Beyrut 1979; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, s. 124-125; Barthold, *a.g.e.*, s. 392,420; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 230; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 86; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 225; Abdülkerim Özyayın, "Muhammed b. Tekiş", *TDV İA*, C. XXX, s. 582.

⁴¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 107; Gregory Abü'l-Farac Bar Habraeus, *Abü'l-Farac Tarihi II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1950, s. 477; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 230; D'ohsonn, *a.g.e.*, s. 81; Barthold, *Derster*, s. 128; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223-229; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 172.

isyan hareketleriyle hoşnutsuzluklarını göstermekte gecikmediler. Ancak Küçlük, bu isyanları bastırmak için zulüm ve tazyiklerini artırdı.⁴²

Doğu Karahanlılar'ın merkezi olan Kaşgar bölgesi Karahıtaylar'ın hâkimiyeti altındaydı. Küçlük, Karahıtay iktidarına son vermesinin ardından bölgedeki otoritesini tesis etmek için daha evvel Gürhan'ın hapsedilmiş olduğu Kaşgar hanının oğlunu esaretten kurtarıp kendi temsilcisi olarak onu Kaşgar'ı yönetmeye gönderdi. Ancak Kaşgar halkı bu duruma karşı mukavemet gösterip onu reddettiler. O daha şehre girmeden Kaşgar emirleri tarafından yakalanarak öldürüldü. Bunun üzerine Küçlük, bütün kuvvetini Kaşgar tarafına yöneltti. Hasat zamanı mahsullerini yakmaları için Kaşgar'a askerlerini gönderdi. Düzenli akınlarla bölge yağmalanarak mahsulleri yakıldı. Bu durum birkaç yıl içinde şehirde şiddetli bir kıtlığın baş göstermesine sebep oldu. Açlık ve darlıktan çaresiz kalan halk Küçlük'ün otoritesini kabul etmeye mecbur kaldı. Ardından ordusuyla Kaşgar'a ve oradan Hoten'e hareket eden Küçlük, meskûn halka karşı tazyik ve zulümlerini had safhaya çıkardı.⁴³

Bölgede zalim bir dini baskı ve kıyım hareketine girişen Küçlük, İslamiyet'e karşı sıkı bir takibat başlattı. Müslümanlar, çeşitli tazyik ve işkencelerle Hıristiyanlık ya da Budizm arasında tercih yaparak din değiştirmeye zorlandı. Ezan ve namaz yasaklanıp, cami ve medreselerin kapılarına kilit vuruldu. İbadetten tamamen men edilen Müslüman ahalinin İslamî kisveler giymesi yasaklanarak, Karahıtay giysilerini kabul etmeleri emredildi. Küçlük, yazılı kitabelere varıncaya kadar İslamî kültüre ait ne varsa ortadan kaldırılmasını emretti. Askerlerinin her biri bu emirlerin yerine getirilip getirilmediğini teftiş etmek amacıyla Müslüman ailelerin evlerinde konaklıyor ve ihtiyaçlarını cebren karşıyorlardı.⁴⁴

Aynı şekilde Hoten de benzer şiddet olaylarıyla karşı karşıya kaldı. Küçlük, Müslümanlara manen bir darbe vurmak ve İslam dininin dayandığı delilleri çürütmek gayesiyle tellallar çıkartıp bütün âlim, fakih ve zahitlerle birlikte yaklaşık 3 bin kişiyi şehrin meydanında toplattı. Müslümanları dinlerinin hak din olduğunu ispat etmeye davet ediyordu. Zorbalıkla korkutulup sindirilmek istenen bu insanların, sonunun işkence ve ölümle neticeleneceği böyle bir ortamda onun iddialarını red ve inkârâ cüret edebileceğini zannetmiyordu. Ancak Hoten imamlarının reisi olan Alâeddin Muhammed el-Hotenî inancını haykırmakta gecikmedi.⁴⁵

Cüveynî'nin ayrıntısıyla naklettiği hadiseye göre; İmam Alâeddin Muhammed el-Hotenî imanından aldığı güç ve cesaretle Küçlük'ün yanına kadar giderek inan-

⁴² İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223-229; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 172; Turgun Almas, *Uygurlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2010, s. 297.

⁴³ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 108; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 230; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223-229; Ahmet Taşağıl, "Hoten", *TDV İA*, C. XVIII, s. 252; Keith Hitchins, "Kaşgar", *TDV İA*, C. XXV, s. 8.

⁴⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 108; Nesevî, *a.g.e.*, s. 13; Barthold, *Dersler*, s. 130; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 172; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 230; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223-229; Turgun Almas, *a.g.e.*, s. 297.

⁴⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 111, D'ohsson, *a.g.e.*, 81; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 226.

cını açıkça ve azametle uzun uzun müdafaa etti. Soru-cevap şeklinde devam eden tartışma neticesinde davanın kazanıldığında şüphe yoktu. Beklemediği bu netice karşısında şaşkına dönüp kekeleye başlayan Küçlük, öfke ve hiddete kapılarak İslam ve Peygamber hakkında hezeyanlarda bulundu. Onun bu türlü küfürlerine karşılık İmam Hotenî: “Ey din düşmanı melun Küçlük, ağzına toprak dolsun!” şeklinde mukabele etti. Bu söz karşısında askerler tarafından yakalanarak zincire vuruldu. Günlerce aç ve susuz bırakılıp çeşitli eza ve işkencelere maruz bırakılarak inkâra teşvik edildi. Ancak dininden döndürmeyi başaramadıkları bu imam nihayet Hoten’de kendi kurduğu medresesinin kapısında çarmlıha gerilmek suretiyle öldürüldü.⁴⁶

İslam dairesinin en doğu ucunda yer alan ve Karahanlılar döneminden beri İslam kültürünün şehir hayatına derinlemesine nüfuz ettiği Türkistan’ın ilmi ve medeni seviyesi yüksek bu mamur beldelerinde göçebe bir boyun üyesi olan zalim Küçlük tarafından huzursuz bir bölge oluşturuldu. Siyasi, ekonomik, dini ve kültürel alanlarda yıllarca devam eden baskı ve şiddet politikasıyla halka adeta kan kusturuldu. Kurtuluş için sultana bel bağlayan halk, sultanın buraları kendi kaderiyle baş başa bırakmasıyla tam bir hayal kırıklığına uğradı. Nitekim Müslümanlara karşı bu türlü zulümler yapılmakta iken, doğunun en büyük İslam devletinin başında bulunan Sultan Muhammed Harizmşah, anlaşılması güç bir basiretsizlik içerisinde buraların imdadına koşmayı aklına bile getirmiyordu. Halkın kapısı onları Küçlük’ün kahrından kurtaracak birine sonuna kadar açtı.⁴⁷

Bununla birlikte Küçlük İli bölgesi halkıyla da iyi geçinememiştir. Kulca bölgesinde Almalık şehri merkezli yeni bir Müslüman Türk beyliği teşekkül etmişti. “Tuğrul Han” unvanını alan Almalık beyi Buzar, oğlu Sugnak Tekin ile kızı Uluğ hatunu Cengiz Han’a göndererek Moğollar ile bir ittifak yaptı. Cuci’nin kızıyla evlenen Buzar, Cengiz Han’ın damadı olmuştu. Küçlük, 1211 yılında Kaşgar ve Hoten seferlerinden hemen önce, birkaç defa Almalık hanı Buzar ile savaştı. Buzar, bir av sırasında aniden Küçlük’ün baskınına uğrayarak öldürüldü.⁴⁸

Rahip Jean Efsanesi

Daha evvel Karahıtaylar’ın Katvan Savaşında zamanın en güçlü İslam İmparatorluğu Büyük Selçuklu Devletine karşı kazandığı zaferin geniş yankı uyandırdığından ve Selçuklu’nun bozgun haberinin kısa sürede Filistin’deki haçlılara kadar uzandığından bahsetmiştik. O dönemde haçlılar arasında Müslümanları doğudan vuran “Rahip Jean” (Presbiteryen Jean) adında efsanevi bir Hıristiyan prensinin olduğu ve batıya doğru ilerlediği şayiisi yayılmıştır. Aynı şekilde Nayman prensi Küçlük’ün Sirderya kıyılarına kadar hâkim olması ve dönemin güçlü İslam devleti

⁴⁶ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 111-113; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 226-227; Ahmet Taşağıl, “Hoten”, *TDV İA*, C. XXV, s. 8.

⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 227; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 172; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 86.

⁴⁸ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 107; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 230-231; Barthold, *a.g.e.*, s. 425-426.

Harizmşahlar ile giriştiği mücadelelerin akisleri haçlılara kadar ulaşmıştır. Batı Hıristiyanları arasında yayılan anlatılarda Rahip Jean rolünü üstlenen efsanevi kişi bu kez Küçlük'tür. 1221 de Jacques de Vitry tarafından yazılan mektuplarda bu savaşlar bahis mevzuu olmakta ve Hıristiyan Küçlük'e "Kral David" ismi tesmiye edilmektedir.⁴⁹

Rahip Jean öyküsünün tam olarak nereden kaynaklandığını belirlemek güçtür. Ancak batı Hıristiyan âlemi Moğolların zaferlerini de onları tanıyınca kadar hep bu efsanevi kişiliğe atfetmişlerdir. Nitekim ilk Karahıtay İmparatoru Yehlü Taşi ve Nayman veliahtı Küçlük'ün yanısıra Moğol istilası da doğunun muzaffer ordularından medet uman haçlılar arasında efsanenin yeniden canlanmasına yol açmıştır. Haçlılar arasında kutsal kahramanla özdeşleştirilen kişi bu kez Cengiz Han'dır.⁵⁰

Küçlük Üzerine Moğol Seferi

Cengiz Han, 1204 yılında Naymanları hezime uğratmasının akabinde bütün Moğolistan'ı itaat altına almış bulunuyordu. 1206 yılında Onon nehri kenarında toplanan kurultayda Tatar, Kereyit, Merkit, Nayman ve bütün keçe çadırlarda yaşayan Moğol kabilelerinin kağanı olarak "Büyük Han" ilan edildi. 1207 yılında Kırgızlar ve 1209 yılında Uygurlar muhaberesiz olarak Cengiz Han'a bağlanma kararı aldılar. 1211 yılında Aşağı İli bölgesinde Kayalık merkezli hüküm süren Karluk hükümdarı Arslan ve Yukarı İli bölgesinde Almalık merkezli hüküm süren Buzar, Cengiz Han'ın hâkimiyetini tanıyarak bağlılıklarını arz ettiler. Cengiz Han, Kuzey Çin kuşatmasına başladığında şahsi düşmanlarından Nayman veliahtı Küçlük, Orta Asya'da Karahıtay iktidarına son vererek kendi hâkimiyetini tesis etmişti. Ancak Cengiz Han eski düşmanını bir hileyle elde ettiği Karahıtay tahtında rahatça oturtamazdı. Nitekim Küçlük, Cengiz Han'ın Türk-Moğol birliğine karşı sürekli bir tehdit oluşturacaktı.⁵¹

Ayrıca 1218 yılında meydana gelen Otrar faciasından ötürü Cengiz Han Harizmşahlar'dan intikam almadan önce Küçlük'ün işini bitirmeye mecburdu. Küçlük'ün terakkisini engellemek ve kuvvetini köklerden kurutmak amacıyla 1218 yılında en başarılı komutanlarından biri olan Cebe Noyan'ı yirmi bin kişilik bir kuvvetle Küçlük üzerine sefere yolladı. Bu tarihte herhalde Küçlük'ün Almalık kuşatması devam etmekteydi. Buzar'ın eşi Salbak Turkan şehri cesaretle müdafaa ettiğinden Küçlük Almalık şehrini zaptetmeye muvaffak olamadı. Buzar'ın oğlu Sugnak Tegin de ısrarla Cengiz Han'ı Küçlük ile savaşmaya çağırıyordu. Uygur

⁴⁹ Bu mektuplar ve neşirleri hak. bak. Rene Grousset, *histoire des croisades III*, 1948, Paris, 197 vd.

⁵⁰ Ebû'l-Ferec İbnü'l-İbrî, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, s. 5; Gregory Abû'l-Farac Bar Habraeus, *Abû'l-Farac Tarihi II*, s. 225-226, 476-477 (Bu kaynaklarda Küçlük hakkındaki bilgiler müellif tarafından "Hıristiyan Kereyitlerden Unk Han yani Melik Yuhanna Jan yahut Hıristiyan Kral John Krit" gibi kısmen karıştırılarak nakledilmiştir.); Barthold: *La decouverte de l'Asie*, 88; Leo Hartog, *a.g.e.*, s.82-86; Osman G. Özgüdenli, *a.g.e.*, s.101.

⁵¹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 114; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 212, 229-232; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 90.

idikutu Barçuk da Küçlük'e karşı Cebe'nin seferine iştirak etti. Cebe Noyan, önce Almalık şehrinin ve Sugnak Tegin'in ata topraklarını savunmak için emir almıştı. Altay ve Tarbagatay dağlarından Küçlük'ün uzun süren kuşatma altında tuttuğu Almalık'a yöneldi. Moğol kuvvetlerinin yaklaşması üzerine Küçlük, hiç muharebe etmeden kuşatmayı kaldırarak geri çekildi.⁵²

Cengiz Han, Merkitler üzerine de eş zamanlı olarak Sübütey ve oğlu Cuci liderliğinde bir birlik gönderdi. Harizmşah Muhammed, Sübütey'in birlikleriyle tesadüfen karşılaşmıştır. O sırada Sultan Muhammed, Küçlük üzerine altmış bin kişilik bir orduyla sefere çıkmıştı. Fakat Kırgız nehri kenarına vardığı zaman sularının donmuş olduğunu gördüğünden buzların çözülmesini beklemeye karar vermişti. Buzlar çözüldüğü zaman Küçlük'ü aramak üzere harekete geçmişti. Bu arada Merkitler üzerine sefere çıkmış olan Cuci ile Sübütey'in birlikleriyle tesadüfen karşılaştılar. Cüveyni'ye göre; Moğollar savaşmadan uzaklaşmak istediye de sultan savaşmakta ısrar etti. Her iki taraf saldırıya geçmiş ve iki ordunun da sağ cephaları galip gelmişti. Cuci tüm gücüyle Harizmşah ordusunun merkezine saldırdı. Sultan esir düşmek üzereyken oğlu Celaleddin Harizmşah'ın yetişmesi üzerine kurtuldu. Akşama kadar devam eden muharebede bir netice alınmadı. Sabah olduğunda Moğol ordusu bırakıp çekildi. İki ordunun bu ilk karşılaşma tecrübelerini Cuci babası Cengiz Han'a anlatarak, sultanın ordusunun kalabalık olduğunu ancak karşılarında durabilecek güçte bulunmadığını haber verdi.⁵³

Küçlük'ün Ölümü

Cebe'nin kendisini amansız takibi üzerine Küçlük'ün durumu güçleşmekteydi. Kuzeyden Sübütey ile Cuci, batıdan da Sultan Muhammed tarafından kısırılmış olan Semireçiyeye'deki Küçlük, kendisine açık tek yön olan güneye doğru kaçmaya başladı. Kaşgar'a vardığında mukavemet göstermeye çalıştıysa da Müslümanlara yaptığı zulümlerden dolayı kendisinden nefret eden şehir halkı ona burada sığınma şansı vermeyip yaklaşmakta olan Cebe Noyan'ı yardıma çağırıldılar. Küçlük halkın şiddetli muhalefeti neticesinde herhangi bir mukavemet göstermeden Moğol ordusu önünden kaçtı.⁵⁴

Ancak Cebe'nin birlikleri ona nefes aldirmeden adeta kuduz bir köpeği kovalar gibi kovaladı. Yaklaşık 500 km. süren bu amansız takip Moğol ordusu için büyük bir başarıydı. Küçlük, Pamir dağlarına doğru kaçarken Bedeşhan bölgesi sınırına geldi. Sarıg Göl kıyısına vardığında yolunu şaşırarak Küçlük, çıkışı olmayan sarp bir vadiye girdi. O sırada civarda avlanmakta olan bir grup Bedeşhanlı avcı ile arkadan

⁵² *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 134; Nesevi, *a.g.e.*, s. 14; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, 216; D'ohsson, *a.g.e.*, s.81; Barthold, *Türkistan*, s. 425; Barthold, *Dersler*, s. 156; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 231; Bertold Spuler, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 2011, s. 259; Jean- Paul Roux, *a.g.e.*, s. 173; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁵³ Nesevi, *a.g.e.*, s. 14; Cüveyni, *a.g.e.*, s. 110-111; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁵⁴ D'ohsson, *a.g.e.*, s. 81, Barthold, *Türkistan*, s. 427; Barthold, *Dersler*, s. 298; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 231; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 92.

yetişen Cebe'nin birlikleri arasında sıkışıp kaldı. Küçlük ve adamları avcılar tarafından yakalanarak Moğollara teslim edildi. Moğol öncüleri Küçlük'ün kafasını kesip götürdüler. Avcılar da hazinesine el koyarak büyük bir ganimet elde ettiler.⁵⁵

Küçlük'ün kesik başı Cebe Noyan'ın emriyle Kaşgar ve diğer Karahıtay şehirlerinde günlerce dolaştırıldı. Bundan sonra bütün şehirler Moğollara itaat ettiler. Moğollar asayişi bozmayan halkın mallarına dokunmamakla beraber mağlup edilmiş yahut kaçmış olan göçebelere epeyce ganimet topladılar. Cebe'nin dönüş yolculuğu tam bir zafer alayına dönüştü.⁵⁶

Cengiz Han, Cebe'nin kazandığı bu büyük zaferi haber aldığı anda onun gurura kapılıp isyan edebileceğinden ve Karahıtay İmparatorluğu'nun liderliğine soyunabileceğinden büyük endişe duymuştur. Kumandanı Cebe'ye haber gönderip bu başarısından dolayı gururlanmamasını söyleyerek Ong Han, Tayang Han ve Küçlük Han gibilerin gururları sebebiyle mahvolduklarını hatırlatmıştır. Cebe, sadakatinin işareti olarak fethettiği ülkelerden topladığı ağzı ak bin doru atı Cengiz Han'a sunarak üzerindeki şüpheleri ortadan kaldırmıştır.⁵⁷

Nitekim Cebe, uzun müddet Cengiz Han'a düşman kalan Moğolların Tayciut kabilesindendi. Bu kabilenin diğer cengâverleri ile beraber Cebe, Cengiz Han'ın eline esir düşmek üzereyken saklanıp kurtulmuştu. Bir gün bir av sırasında aniden Cengiz Han'ın karşısına çıkıverdi. Cengiz Han onu tanıyarak ardından koşmak istedi. Fakat kumandanlarından Burguci, "bırak ben gideyim" dedi. Cengiz Han ona ağzı bir at vererek "haydi git onu yakala" dedi. Burguci ata binip Cebe'yi takibe koyuldu. Cebe bir ok atarak Burguci'nin atını öldürüp kaçtı. Ancak daha sonra akıbetini düşünüp Cengiz Han'a gelerek itaatini arz etti. Cengiz Han, Cebe'nin bahadırılığını bildiğinden onu affederek önce ona onbaşılık görevi verdi. Hizmetinden memnun olunca yüzbaşı, binbaşı ve nihayet kumandan olarak vazifelendirdi. Cebe, Küçlük Han'ı mağlup ettikten sonra hükümdarının atına çok bağlı olduğunu bildiğinden ele geçirdiği ülkelerden ağzı ak bin at getirerek vaktiyle senin bir atını öldürmüştüm diye Cengiz Han'a armağan etti.⁵⁸

Moğol Zaferinin Tesirleri

Moğol kumandanı Cebe Noyan, büyük bir başarıyla eski Karahıtay ülkesinin tamamını neredeyse hiç direnme görmeksizin teslim aldı. Moğollar, başkent Balasagun'a mukavemetsizce girerek buraya Moğolca "güzel şehir" anlamına gelen "Gobalğ" adını verdiler. Cebe, Kaşgar'a vardığında Küçlük'ün baskı ve zu-

⁵⁵ *Moğolların Gizli Tarihi*, s. 159; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 109; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 81; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 173; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁶ Nesevî, *a.g.e.*, s. 14; Cüveynî, *a.g.e.*, s. 109; Barthold, *Türkistan*, s. 427; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 231; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 173; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 92.

⁵⁷ Barthold, *Türkistan*, s. 428; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 82; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 92-93.

⁵⁸ D'ohsson, *a.g.e.*, s. 81-82; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 92-93.

lümlerine maruz kalmış halk onu bir kurtarıcı olarak karşılamıştır. Cebe, birliklerine çok sıkı bir disiplin uygulayıp yağmayı yasaklamıştı. Moğol askerleri hiçbir aşırılık yapmıyor, kimsenin canına ve malına el uzatmıyorlardı. Küçlük'ün İslam düşmanı müesseseleri derhal kaldırıldı. Cebe, bir emirname çıkarıp din hürriyeti ilan ederek Müslümanlara serbestçe ibadet etme hakkını tanıdı. Herkesin kendi dininin ve adetlerinin gereğini serbestçe yerine getirebileceği hususunda tellallar çağırttı. Cebe'nin emri üzerine ahali hemen evlerinde kalmakta olan Küçlük askerlerini yakalayıp öldürdü. Kaşgar, Yarkent ve Hoten halkları kendilerini Küçlük'ün zalimce ve keyfi tutumundan kurtaran Moğolları hürriyet müjdecileri olarak karşılayıp Cüveynî'nin ifadesiyle Allah'ın bir lütfu olarak selamladı.⁵⁹

Cebe'nin zaferiyle birlikte İli bölgesi, Isıkgöl, Çu havzası ve bütün Doğu Türkistan Ceyhun kıyılarına kadar tamamen Cengiz Han'a bağlanmakla birlikte Moğol İmparatorluğu Harizmşahlar ile sınırdaş oldu. Moğolların bu süratli muvaffakiyeti ve bunun yarattığı etki her yerde geniş yankı uyandırmıştır. Ancak Küçlük'e karşı yıllarca neticesiz mücadelelerde bulunan Sultan Alâeddin Muhammed'i derin endişelere sevk etmiştir. Harizmşah Muhammed'in sahip olduğu büyük ordusuna rağmen karşısına çıkmaya cesaret edemeyip önünden çekildiği Nayman prensi Küçlük'ü, Cebe Noyan yirmi bin kişilik iki tümenle pek kolay bir şekilde mahvetti. Kısa zaman önce sultanı verimli ve kalabalık vilayetleri boşaltıp tahrip etmek zorunda bırakan Küçlük'ün askeri kuvvetini, Moğol kumandanı Cebe hiç zorluk çekmeden imha edip, Müslümanları zulümden kurtarmak hususunda İslam sultanından çok daha büyük bir başarı göstermiştir. Bu hadise Doğu Türkistan Müslümanları nazarında dini hürriyetlerine kavuşturması bakımından Moğolların güç ve itibarını yükselten büyük bir tesir meydana getirmiştir. Sultan Muhammed'in 1218 yılı sonlarında meydana gelen Otrar hadisesinde 450 Müslüman tüccarın katledilmesinden sorumlu olması da onun gelecekte Moğollara karşı savaşını bir cihada dönüştürmesini olanaksız kılıyordu.⁶⁰

Ancak bundan iki yıl sonra Moğol istilasına uğrayacak olan Maveraünnehr'deki Müslümanların tepkisi bundan çok farklı olacaktır. Nitekim katliam, yağma ve şehirlerin tahrip edilerek yakılıp yıkılması hususunda Türkistan bölgesi bu kez Cengiz Han'ın hışmına uğrayacaktır.⁶¹ Bununla beraber XIII. yüzyılda Türkistan'ın Türkleşmesi ve İslamlaşması devam etti. Daha Cengiz Han zamanında Küçlük'ün hesap ettiğinin aksi çıktı. Karahıtaylar'dan Moğol işgali sırasında varlığını korumuş olanlar İslamî kisveleri benimsediler. Küçlük zamanında meydana gelen Müslümanların takibi, Moğollar zamanında tekrarlanmamıştır. Ancak Çağatay, Moğol

⁵⁹ Cüveynî, *a.g.e.*, s. 112; D'ohsson, *a.g.e.*, s. 81; Barthold, *Türkistan*, s. 427; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 231; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 92; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 173; Enver Konukçu, "Balasagun", *TDV İA*, C. V, s. 4.

⁶⁰ D'ohsson, *a.g.e.*, s. 82; Barthold, *Türkistan*, s. 428; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 231; Jean-Paul Roux, *a.g.e.*, s. 173; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223-229.

⁶¹ Barthold, *Türkistan*, s. 428; Rene Grousset, *a.g.e.*, s. 231; Bertold Spuler, *a.g.e.*, s. 259; İbrahim Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 223-229; Leo Hartog, *a.g.e.*, s. 93.

yasalarının ateşli taraftarı olması sebebiyle Müslümanları İslam usullerine uymalarından dolayı sorumlu tutmuştur.⁶²

Sonuç

Karahanlılar devrinden itibaren Türk-İslam kültürünün hâkim olduğu ve medeni hayatın büyük gelişme kaydettiği Doğu Türkistan coğrafyası, XII. yüzyıl başlarında Moğol asıllı Budist-Şamanist inançlara sahip Karahıtaylar tarafından işgale uğradı. Dönemin İslam kaynaklarında “putperest kâfirler” olarak tanıtılan Karahıtaylar, 1141 yılı Katvan savaşında zamanın en büyük İslam İmparatorluğu Büyük Selçuklularını hezimete uğratarak yıkılışına zemin hazırladılar. Karahanlılar ve Harizmşahları da tabiiyetleri altına alarak vergiye bağlayan Karahıtaylar yaklaşık 80 yıl boyunca çoğunluğu Müslüman olan bir coğrafyada tahakküm kurdular. XIII. yüzyıla gelindiğinde ise zayıflayarak eski güç ve itibarını kaybeden Karahıtay iktidarını, Cengiz Han’a mağlup olup onun önünden batıya doğru kaçarak Karahıtay devletine iltica eden Nayman velihtı Küçlük ele geçirdi.

Başlangıçta Nestûri Hristiyan olan Küçlük, karısının tesiriyle Budizm’e geçti ve bu inancın şiddetli bir taraftarı oldu. Harizmşahlarla olan mücadelesi de onu tam bir İslam düşmanı haline getirdi. Göçebe bir boyun lideri olan Küçlük, Kaşgar, Yarkent ve Hoten gibi Müslümanların yoğun olduğu Doğu Türkistan şehirlerine hâkimiyetini kabul ettirebilmek amacıyla yoğun bir baskı politikası uyguladı. Hasat mevsimlerinde düzenli akınlarla bölgeyi yağmalatıp ekinleri yaktırdı. Şiddetli kıtlığa maruz bırakılan halk ayrıca ibadetten men edilip Hristiyanlık ya da Budizm arasında tercih yapmaya zorlandı. İslam inancına darbe vurmamak maksadıyla cami ve medreseler kapatılıp, yazılı kitabeler ve kıyafetlere varıncaya dek İslam inancına dair ne varsa yok edilmeye çalışıldı. Küçlük, Müslüman evlerine askerlerini yerleştirip İslamiyet’e karşı sıkı bir takibat başlattı. İsyan hareketlerini ağır işkence ve zulümlerle bastırdı.

Çaresiz kalan bölge halkı, kurtuluş ümidi olarak gördüğü Sultan Muhammed Harizmşah’tan beklediği yardıma ulaşamadı. Harizmşah Muhammed sahip olduğu büyük ordusu, güç ve kudretine rağmen bölgeye gerekli yardımı yapamamış, hatta Şaş, Fergana, İsficab ve Kasan gibi Maverâünnehr’in eşsiz beldelerini boşaltıp halkını tehcir ettirerek Küçlük’ün eline geçmesin diye kendi eliyle tahrip ettirmiştir. Küçlük’ün Doğu Türkistan’da 7 yıl boyunca devam eden zorba tahakküm dönemine ancak 1218 yılında Cengiz Han tarafından 20 bin kişilik iki tümenle bölgeye gönderilen Cebe Noyan tarafından son verildi. Küçlük amansız bir kovalamacanın ardından yakalanarak öldürüldü ve kesik başı bölgede dolaştırıldı. Harizmşah Sultan Muhammed’in karşısına çıkmaya cesaret edemediği Küçlük’ü Cebe Noyan iki tümenlik bir orduyla kolayca mahvetti.

⁶² Barthold, *Derster*, s. 163-164.

Dolayısıyla Küçlük'e karşı yıllarca sultandan umdukları kurtuluş ve yardımı bulamayan bölge halkı kendilerini zulümden kurtaran Moğolları hürriyet müjdecileri ve Allah'ın bir lütfu olarak gördü. Moğollar da bunun gereği olarak daha sonra diğer bölgelerde girişecekleri vahşetin aksine bu bölgede yağmayı yasaklayıp, halka zarar vermediler. Ayrıca Küçlük'ün İslam düşmanı müesseselerine son verilerek Müslümanların ibadetlerini serbestçe yerine getirmesi sağlandı. Bu durum Moğol istilasının hemen arifesinde Harizmşahlar'ın Müslümanlar nazarında güç ve itibarını zedelerken Moğollar lehinde bir tesir oluşmasını sağladı. Ancak bundan bir-iki yıl sonra Maverünnehr, Harizm ve Horasan bölgeleri şehirlerin yakılıp yıkılması, yağma, katliam ve tahribat hususunda daha önce görülmemiş derecede bu kez Cengiz Han'ın hışmına uğrayacaktır.

Kaynakça

- ALMAS, Turgun, *Uygurlar*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2010.
- BAR HABRAEUS, Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi II*, çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK Yay., Ankara 1950.
- BARTHOLD, V.V., *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, hzl. Hakkı Dursun Yıldız, TTK Yay., Ankara 1990.
- BARTHOLD, V.V., *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, hzl. Yaşar Koprıman, İsmail Aka, TTK Yay., Ankara 2006.
- CÜVEYNÎ, Alâaddin Ata Melik, *Tarih-i Cihângüşâ*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yay., Ankara 2013.
- ÇAKAN, Varis Abdurrahman, "Kara Hitaylar ve Onların Müslüman Türk Dünyasına Etkileri", *Türk Yurdu*, S. 25 (214), (Haziran 2005), s. 45-49.
- D'OHSSON, M. Baron C., *Moğol Tarihi*, çev. Ekrem Kalan-Qiyas Şükürov, IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2006.
- el-HAMEVÎ, Şihabüddin Ebû Abdullah Yakut, *Mü'cemü'l-Büldân*, thk. Ferid Abdülazîz el-Cüdi, Beyrut 1979.
- GROUSSET, Rene, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. Reşat Uzmen, Ötüken Yay., İstanbul 1980.
- HARTOG, Leo de, *Cengiz Han Dünyanın Fatihı*, çev. Serkan Uzun, Dost Kitabevi Yay., İstanbul 2003.
- HITCHINS, Keith, "Kaşgar", *TDV İA*, C. XXV, s. 8.
- İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil fi't-Tarih X*, çev. Abdulkerim Özeydin vd., Hikmet Neşriyat, İstanbul 2008.
- İBNÜ'L-İBNÎ, Ebû'l-Ferec, *Târîhu Muhtasari'd-Düvel*, çev. Şerafeddin Yalıtıkaya, TTK Yay., Ankara 2011.

- İNAN, Abdulkadir, “Nayman Boyunun Soyu Meselesi”, *Belleten*, C. XXIV, S. 96, TTK Yay., (Ekim 1960), s. 539-545.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Harezşahlar Devleti Tarihi*, TTK Yay. Ankara 2000.
- KONUĞÇU, Enver, “Balasagun”, *TDV İA*, C. V, s. 4.
- KÖPRÜLÜ, Fuad, “Harizmşahlar”, *MEB İA*, C. V, s. 274.
- MOĞOLLAR’IN GİZLİ TARİHİ, çev. Ahmet Temir, TTK Yay., Ankara 1986.
- NESEVÎ, Şihabüddin Muhammed, *Sîret-i Celâleddin Mingburnî*, nşr. Mücteba Minovi, Tahran 1344hş.
- ÖZAYDIN, Abdulkerim, “Muhammed b. Tekiş”, *TDV İA*, C. XXX, s. 582.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar-Katavan Savaşı”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994.
- REŞİDÜDDİN FAZLULLÂH, *Câmiu’t-Tevârih II*, nşr. Ahmed Ateş, Ankara 1957.
- ROUX, Jean-Paul, *Moğol İmparatorluğu Tarihi*, çev. Aykut Kazancıgil, Ayşe Bereket, Kabcacı Yay. İstanbul 2001.
- SPULER, Bertold, *İran Moğolları*, çev. Cemal Köprülü, TTK Yay., Ankara 2011.
- TAŞAĞIL, Ahmet, “Hoten”, *TDV İA*, C. XVIII, s. 252.
- _____, “Karahitaylar”, *TDV İA*, C. XXIV, s. 416.
- _____, “Özkent”, *TDV İA*, C. XXXIV, s. 130.
- YAZIKSIZ, Necip Asım, *Celâlüttin Harezşah*, Devlet Matbaası, İstanbul 1934.